

HerinneringsStenen.

- Wageningen bezit een Joods Gedenkteken.
- Bedoeld om de herinnering aan de Joodse Wageningers, die na de Tweede Wereldoorlog niet meer terugkwamen, levend te houden.
- Toen dit monument was onthuld in 2000, stelde de Stichting Joods Gedenkteken zich de vraag of dit het laatste woord was geweest over het Wageningse Jodendom.
- Het oordeel was dat het monument slechts een klein, maar droef, gedeelte van de geschiedenis weergeeft.
- Want we **zijn** wat we **zijn geworden** en de loop der tijden geeft hierop een antwoord.
- Aan dat antwoord bij te dragen is zeker in onze tijd van belang nu zo snel wordt geleefd en de geschiedenis dreigt te vervagen.
- Door aan te geven **waar** zich **wat** in het verleden heeft voorgedaan, realiseert men zich beter dat het **nu** er pas kon zijn **door het verleden**.

- De uit de Stichting Joods Gedenkteken in 2007 voortgekomen Stichting Joods Erfgoed vond dat niet alleen 1940-1945 van belang was, maar ook de historie van de afgelopen eeuwen.
- Wageningse geschiedenis is ook die van de Joodse Wageningers.
- Wie Wageningen echt wil begrijpen, zal ook aan Joodse Wageningers aandacht moeten besteden.
- Het zichtbaar maken van de historie van Joods Wageningen door middel van sprekende voorwerpen werd het project.
- Ergo in onze stad instellingen en personen te tonen, die het Wageningse Jodendom vertegenwoordigden en aan het maatschappelijk leven in Wageningen hebben bijgedragen.
- Vandaar het aanbrengen van granieten tegels, ter grootte van een straattegel, waarop eenvoudig wordt aangegeven om **wie of wat** het gaat **op de plek** waar het zich afspeelde.
- De stenen werden op openbaar terrein gelegd. In nauwe samenwerking met de gemeente, gestimuleerd door de Burgemeester.

Sponsorsoren

- De Stichting Maror gelden voor de stenen
  - Maror is het bittere kruid dat een belangrijke rol speelt bij Pesach (Joods Pasen) = mierikswortel
  - Terechte naam want de middelen van de Stichting komen voort uit het door de bezetter gestolen goud dat jarenlang in Brits bezit was.
- De Gemeente Wageningen voor het leggen van de stenen en het beschikbaar stellen van de noodzakelijke openbare ruimte
- Het Wagenings Natuursteenbedrijf voor het kosteloos vervangen van gebroken of verkeerde stenen
- Wij zijn ook Anton Zeven dank verschuldigd voor de hulp die zijn magnum opus ons geboden heeft

- Merkwaardig blijft het, dat nu zoveel jaren na de 2^e wereldoorlog, er nog van een stijgende belangstelling gesproken kan worden
- Ook voor het Joodse bevolkingsdeel
- We worden kennelijk een soort rariteiten
- Geen wonder 1,5% van de bevolking voor oorlog 2‰ nu
- Nu is 21% van onze bevolking allochtoon (12% niet westers)
- In 1939 was dat ongeveer 5%
- Wie is eigenlijk nog ‘zuiver autochtoon’?
- In Wageningen woonden, voor de oorlog, ongeveer 100 Joodse gezinnen
- Althans: gezinnen waarvan op een of andere manier bekend was dat ze Joods waren
- Nu 3 + soms wat tijdelijke inwoners (gasten, studenten)

- Al is telling moeilijk want veel Joden stonden geregistreerd als g.g. (geen geloof) en er is geen andere methode om ze te vinden
- Overal waar aantallen Joden zijn vermeld, gaat het om personen die willens of gedwongen als Jood zijn geregistreerd.
- Sinds de 18^e eeuw vermeden daarenboven veel Joden (toen nog Israëlieten genoemd) zich als zodanig te manifesteren gezien de verwachte negatieve gevolgen
- Jongere generaties weten het soms helemaal niet
- Het beeld is dus helaas niet meer compleet te krijgen, hebben we ook gemerkt in de Stichting Joods Erfgoed Wageningen e.o.

- Eerste significante golf Joodse immigranten kwam van het Iberisch schiereiland (14^e -15^e eeuw, inquisitie!)
- Vestigden zich in het Westen, kwamen vnl. per schip
- Daarvoor: druppelsgewijs uit het Rijnland naar het Oosten van ons land
- Franse revolutie (1789)=> Joden ook burgers=> vrij reizen.
- Daarvoor in vele landen, in Frankrijk tot ca. 1765, visum nodig: zelfs al je je dorp uit wilde

- 1791: wet van Catharina de Grote bant Joden uit Rusland
- Worden gedwongen gevestigd in de z.g. Pale

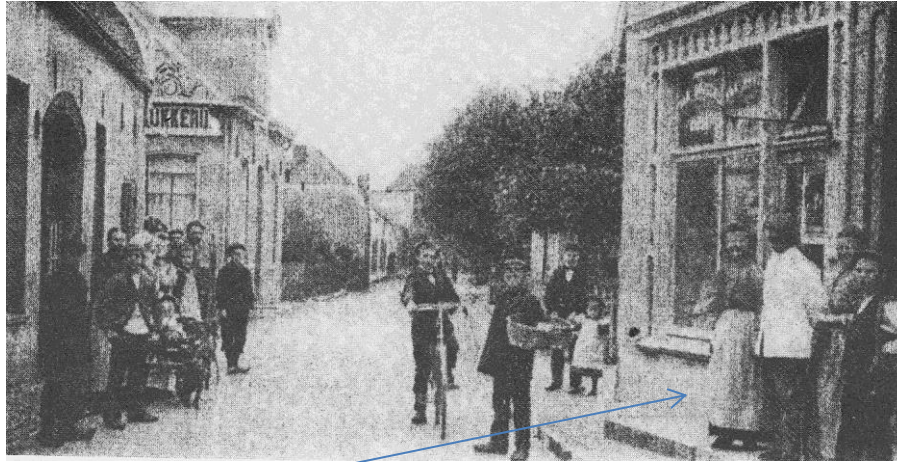
- Pogroms
- Nieuwe aanzienlijke golf Joodse immigratie naar o.a. Nederland
- Sommige Joden succesrijk => eindelijk geld voor synagogen + vergunning om te bouwen

- Uitsluiting uit veel beroepen en bezit onroerend goed
- Admiraal Cohen? Garage Meijer? Boer Isaacs?
- Zware druk op assimilatie
- Voorbeeld: Mendelssohn-Bartholdy
- In 19e en 20e eeuw was het nog steeds beter voor je kansen als niet bekend was dat je Joods was
- Jaren '30: dreigende situatie bij de Oosterburen extra redenen voor verbergen Jodendom en verhuizen naar Nederland

- Een baan buiten Joodse kring was vaak niet te verkrijgen
- Als ambachtsman moest je lid zijn van een gilde (in sommige landen tot ver in de 19e eeuw)
- Velen waren kleine (soms illegale) zelfstandigen in armelijke toestand

- Toch waren er nogal wat in staat door noeste arbeid en zuinigheid vooruit te komen (meestal in een intellectueel beroep)

Jacob Levie BERLIJN, birth 12 Apr 1846 DOETINCHEM, died 2 Dec 1915 EDE, occupation: slager; to: **Betta FULDAUER**, birth 5 May 1850 DINXPERLO, died 15 Jan 1913 EDE

- Waarom waren er, van het begin af aan, dan zovelen slager en/of veehouder / veehandelaar?
- Door de strikte spijswetten en de strenge voorschriften voor het koosjer slachten waren de hygiënische omstandigheden bij Joodse slagers, uitzonderlijk goed
- Bij anderen was je er nooit zeker van onder welke omstandigheden geslacht was en of het resulterende vlees vrij van ongedierte en bacteriën was

- Rijk en invloedrijk ? => meerderheid arme stakkers

- Velen beseften voor 2e wereldoorlog niet eens dat ze Joods waren *(we beseften niet dat we Joods waren totdat Hitler kwam)*

WIE & WAT IS DAN JOODS?

- Multiple choice

- Nederlandse Joden zijn?

1. Fans van Ajax

2. Gelovigen zoals Katholieken, Protestanten
of Moslims

3. Zoiets als Nederlandse Chinezen of
Surinamers

4. Vreemde, merkwaardig eigenwijze, maar
verder gewone on-Hollandse allochtonen

Hebben de Media hun eigen stereotype van de 'Jood' ingevoerd?

Velen denken dat we er eigenlijk zo uit moeten zien
Toch zijn slechts iets meer dan 5% van de Joden is chassidisch of zeer orthodox

Bij sommigen van ons is dit beeld in het geheugen gegrift

Anderen zagen een nieuwe wereld aan de horizon ...

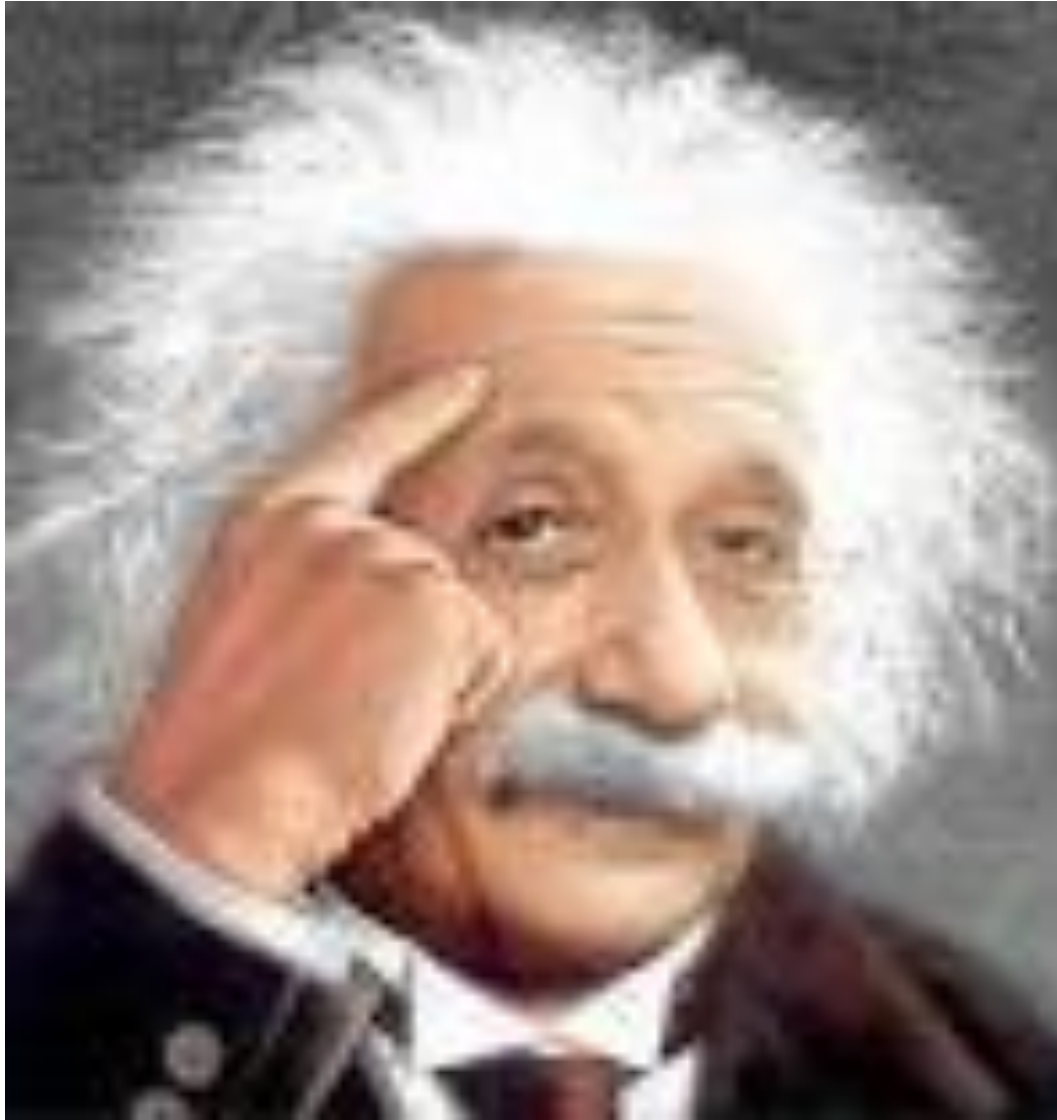

Opleiding jongeren Ned. Zionistenbond, Wieringermeer, foto Roman Vishniac 1939

Maar dit is toch veel leuker?

Denk toch eens na!

Want het is best een netelig probleem...

Nathan Ausubel * probeerde de zaak objectief te benaderen en stelde zich de volgende vragen:

- **Is Joods een nationaliteit?**
  - Neen, ondanks het bestaan van de Staat Israël, voelt het merendeel van de Joden zich burger van het land waar zij leven
- **Zijn Joden (slechts) een religieuze gemeenschap?**
  - Een grote groep Joden is het daar niet mee eens want er zijn er zeer velen die niet gelovig of praktiserend zijn en toch Joden
- **Zijn Joden een ‘ras’? (*een oude koe uit de sloot*)**
  - Ja, van 70% van de Europese Joden is met DNA analyse gebleken dat ze oorspronkelijk uit Israël e.o. komen
  - Nee, door de talloze vervolgingen, bijbehorende verkrachtingen en gemengde huwelijken zijn allerlei (raciale) mengvormen ontstaan

*Nathan Ausubel (1898–1986) was een Amerikaanse historicus, folklorist en humorist. Hij specialiseerde zich in Joodse cultuur.

- **Zijn Joden een etnische groep?** (*Met een gemeenschappelijke taal en cultuur*)
  - Wellicht door hun erfgoed en traditie
  - Hoewel: door de verspreiding over de wereld verschilt dit zeer sterk in praktische détails van streek tot streek.
- **Zijn de Joden een volk?**
  - Neen, uit enquêtes komt steeds weer naar voren dat de meeste Joden zich in de eerste plaats burger van het land waar ze wonen (c.q. geboren zijn) voelen en daarnaast Jood
  - Ja, want ze leven allemaal mee met het lot van hun mede Joden waar ook ter wereld en zijn i.h.a. gehecht aan hun Joodse identiteit
- Wellicht kan je het nog het best **anekdotisch** benaderen:
  - Joodse gehechtheid aan eeuwenoude tradities en gebruiken
  - Joodse humor
  - Joodse 'wijsheid' aangeboren door vele eeuwen tegenslag

"First you laugh at a Jewish joke or quip. Then, against your will, you suddenly fall silent and thoughtful. And that is because Jews are so frequently jesting philosophers. A hard life has made them realists, realists without illusion." - A Treasury of Jewish Humor, 1951.

Suggesties voor HerinneringsStenen.

Over periode 16^e eeuw tot heden

- Synagoge
- Mikwe
- Noodsynagoge na de oorlog
- (Tijdelijke) thuis synagogen
- Volkshuis
- Veehandelaar(s)
- Kleermaker(s)
- Schoenmaker(s)
- Antiquair(s)
- Hoogleraren
- Kunstenaar(s)
- Verzetslieden
- Vakbondsmensen
- Makelaar(s)
- Armste Jood in Wageningen
- Rijkste Jood in Wageningen
- Burgemeester
- Wethouder
- Bankier
- Jurist of rechter
- Vluchteling(en)

Volgnummer	Naam	Straat	bij Nummer	Tekst	Jaartallen
<i>Gebouwen</i>					
1	Synagoge	Walstraat	pal tegenover Joods monument	Synagoge	1903-1940
2	Mikwe	Veerstraat	19	Joods ritueel bad	1890-1901
3	Bank van Lening	Nieuwstraat	5	Bank van Lening	1576-1780
4	de Bleijk	de Bleijk	uitgang Gen. Foulkesweg	Oude bleekplaats en vetweide	
<i>Beroepen</i>					
5	Mordechai Jacobs	Gevangentoren	Noordzijde bij Rabobank	arts	1750-1805
6	Johannes Eduard Wertheim	Gen. Foulkesweg	trottoir WSC Ceres	bankier	1843-1887
7	Henri Jacobus Haas	Hoogstraat	71	gemeentesecretaris	1824-1882
8	Isaac Adolphs	Nieuwstraat	5	eigenaar Bank van Lening	1647-1690
9	Boas Roffesa	Gravinnestraat	2	instrumentmaker	1909-1943
10	Jacob Hijman (Chaim) Jacobs	Markt	voor het Cunerahuis (nr. 23)	bestuurder (o.a. heemraad)	1794-1876
11	Jacobus Markus Rosenik	Nudenoord	in overleg	landeigenaar	1775-1853
12	Salomon Italianer	Wilhelminaweg	bij voormalige HBS	leraar Duits	1889-1930
13	Alexander van der Woude	Wilhelminaweg	bij voormalige HBS	leraar Duits	1900-1944
14	Mozes Abraham Cozijn	Markt	nabij Sint Annastraat	rebbe (voorganger Joodse gemeente)	1849-1912
15	Herman Mozes	Hoogstraat	77	slager, voorzitter Joodse gemeente	1845-1919
16	Meijer van Embden	Hoogstraat	60	sjofarblazer	1815-1860
17	Jacob Abrahams	Hoogstraat	Noordzijde bij Nudepoort	slager	ca. 1720-1781
18	Mordechai Gabriël Marcus	Plantsoen	tegenover Schuylensteeg	touwslager	ca.1777-1844
19	Simon Goldsmid	Waagstraat	voor poortje	veearts	1834-1918
20	Samuel Jonas Marcus	Heerenstraat	47	slager/veehandelaar	1716-1815
21	Geza Berger	Salverdaplein	Bij oude Hoofdgebouw	wetenschapper	1892-1942
22	Lou Gersons	Salverdaplein	Bij oude Hoofdgebouw	wetenschapper	1918-1980
23	Prof. Betje Polak	Salverdaplein	Bij oude Hoofdgebouw	wetenschapper	1902-1980
<i>Personen</i>					
24	Marcus Bach(a)rach	Salverdaplein	noordzijde	Pensionhouder	1845-1923
25	Albert Brommet	Emmapark	7	Directeur Postkantoor	1882-1947
26	Sophia Hendrika Cohen	Beuningstraat	tegen Beuningplein	Kantoorbediende	1903-1944
27	Marlina Goldsmid	Beuningstraat	tegen Beuningplein	Koopvrouw	1866-1943
28	Sally Lindeman	Heerenstraat	8, voormalig Volkshuis	Leraar, oprichter SDAP Wageningen en Volkshuis	1874-1942
29	Nathan Stranders	Bowlespark	2	musicus, Joods verzetsman	1906-1945
30	Hijman (Chaim) Jacobs	Hoogstraat	tussen 5 en 9	tabakshandelaar	1753-1831
31	David Jacobs	Hoogstraat	25-27	koopman	ca.1725-1752
32	Victor Mozes	Junusstraat	47/49	reiziger in manufacturen	1875-1953
33	Salomon Levie Glasbeek	Hoogstraat	56	koopman	1828-1914
34	Albert Maurits Spetter	Roghorst	29	laatste voorzitter Joodse gemeente	1925-1988
35	David Israëls	Veerstraat	60	slager	1882-1943
36	Jacobus Westland	Bowlespark	2	Joods verzet	1902-1944
	Rachel Westland-Krasner				1903-1977

Opvallend: Wageningen heeft nooit 'getto vorming' gekend.

Korte Wandeling

Begin bij: Hotel De Wereld

- a. 15: Mozes, Hoogstraat 77
- b. 7: Haas, Hoogstraat 71
- c. 16: van Embden, Hoogstraat 60
- d. 33: Glasbeek, Hoogstraat 56
- e. 31: Jacobs, Hoogstraat 25-27
- f. 17: Abrahams, Hoogstraat 5-9
- g. 30: Chaim Jacobs, Hoogstraat 5-9
- h. 14: Cozijn, hoek Markt / St. Annastraat
- i. 19: Goldsmid, Waagstraat
- j. 11: Rosenik, voor Museum Casteelse Poort

Grote wandeling

Begin bij Hotel De Wereld

- a. 6: Wertheim, Gen. Foulkesweg 1b
- b. 4: De Bleijk
- c. 2: Mikwe
- d. 29: Stranders, Bowlespark 2
- e. 36: Krasner /Westland, Bowlespark 2
- f. 28: Lindeman, Heerenstraat 8
- g. 24: Bacharach, Salverdaplein
- h. 21: Berger, 22: Gersons, 23: Polak, 34: Spetter, voorplein Bassecour
- i. 20: Marcus, Heerenstraat 47 Restaurant
- j. Molenstraat, Hoogstraat
- k. 33: Glasbeek, Hoogstraat 56
- l. 16: van Embden, Hoogstraat 60
- m. 7: Haas, Hoogstraat 71
- n. 15: Mozes, Hoogstraat 77
- o. 3: Bank van Lening, Nieuwstraat 5
- p. 8: Adolphi, Nieuwstraat 5
- q. Via Kapelstraat, Hoogstraat
- r. 31: Jacobs, Hoogstraat 25-27
- s. 14: Cozijn, Hoek Markt / St. Annastraat
- t. 10: Chaim Jacobs, Cunerahuis
- u. 19: Goldsmid, Waagstraat
- v. 11 : Rosenik, Casteelse Poort

Totale afstand ca. 2 km, tijdsduur ca. 1 uur.

Er worden 20 van de 36 stenen aangedaan.

STEEN Nr. 1. Synagoge. Walstraat, tegenover Monument

Joodse Wageningers behoorden vanaf het begin van de 17^e eeuw tot 1830 tot de Joodse gemeente Arnhem. Vanaf de 18^e eeuw tot 1840 werden de synagogediensten waarschijnlijk gehouden in een huissjoel, in de woning van de familie Jacobs (zie Steen nr. 37). In 1830 vormde zich de zelfstandige Joodse gemeente Wageningen (opgeheven in 1987). Van 1840 tot 1903 hield men synagogediensten in de bovenzaal van een tabakspakhuis aan de Riemsdijkstraat.

In 1902-1903 werd de synagoge aan de Walstraat gebouwd. Deze fungeerde volledig van 1903 tot 1921, daarna slechts incidenteel, o.a. omdat het aantal Joodse inwoners van Wageningen afnam. Het gebouw is in de meidagen van 1940 verwoest door Nederlands artillerievuur vanaf de Grebbeberg en niet meer herbouwd. Tussen 1945 en 1972 schijnt een noodsynagoge in gebruik te zijn geweest, maar de plaats ervan is niet bekend.

BRONNEN:

Steenbergen, A.G., 'De Wageningse synagoge', *Oud-Wageningen* 40 (2012) 4: 116-117.

Steenbergen, A.G., *Een eenijckige plaats. Memorboek van Joods Wageningen en omgeving* (Wageningen 2002) blz. 39, 42-46, 53, 66-72.

Steenbergen, A.G., 'Een synagoge in de Riemsdijkstraat', *Oud-Wageningen* 27 (1999) 2: 48-49.

'Synagoge', joodserfgoedwageningen.nl/plaatsen/maquette-synagoge/

'Wageningen', www.ihm.nl/nederland/gelderland/wageningen